

Abid TAHİRLİ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
habidtahirli@gmail.com

*Bu iş Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun
maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir.
Grant № EIF- KETPL-2-2015-1(25)-56/48/5*

ABAY DAĞLININ «DƏDƏ QORQUD» PYESİNDƏ TARİXİLİK VƏ MÜASİRLİK

Açar sözlər: mühacirət ədəbiyyatı, dramaturgiya, Abay Dağlının pyesləri, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu, «Dədə Qorqud» pyesi

Key words: emigration literature, drama, plays by Abay Daghli, «Kitabi-Dede Gorgud» epos, «Dede Gorgud» play

Ключевые слова: эмиграционная литература, драматургия, пьесы Абая Даглы, эпос «Китаби-Дэде Горгуд», пьеса «Дэде Горгуд»

Dünya söz xəzinəsinin, bəşər bədii təfəkkürünün qədim və nadir incilərindən biri – «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanından bəhs edərkən Xalq yazıçısı Anar yazır ki, hər hansı xalq – ədəbi irsi nə qədər zəngin olsa da bir, ya iki əsas kitaba, təməl kitaba, Ana kitaba malikdir. Belə baş kitab xalqın varlığını ən dolğun və bitkin şəkildə əks etdirir. Belə kitab xalqın mənliliyini, mənsəyini və məsləkini təsdiq edir, keçmişini və gələcəyini müəyyənləşdirir, özlüyünü, bənzərsizliyini, fəlsəfi və əxlaqi baxışlarını, dünyagörüşünü və dünyaduyumunu, etik və estetik dəyərlərini göstərir, xasiyyətinin, məcazının, davranışının ən incə psixoloji çalarlarını açır, torpağın ətrini və rənglərini, dağlarının əzəmətini, meşələrinin, çaylarının, bujaqlarının səsinliyi, qollarının, dularının gəzənliyi əsələndirir... Azərbaycan xalqının şah əsəri, Ana kitabı Dədə Qorqud dastanıdır [1, s.11]. Elə bu səbəbdəndir ki, şah əsərimiz, Ana kitabımız «Kitabi-Dədə Qorqud» əslində milli, tariximizdəni yad-yadlaş, dilimizdəni, ədəbiyyatımızda,

ümumiyyətlə, mədəniyyətimizin iman, uman, güman, dayaq yeri, xalqımızın qürur və ilham mənbəyidir. Dastan haqqında ölkəmizdə və xaricdə onlarla kitab, yüzlərlə məqalə, monoqrafiya, dissertasiya qələmə alınmış, dünya şöhrətli alimlər bu söz abidəsindən heyranlıqla danışımlar.

Dədə Qorqud dastanları həm də yeni-yeni bədii əsərlərin-povest, hekayə, pyes, poema və şeirlərin yaranması üçün də zəmin olmuşdur. Ə.Dəmirçizadə, Mikayıl Rzaquluzadə, Nəriman Həsənzadə, Mirzə İbrahimov, Bəxtiyar Vahabzadə, Anar, Nəbi Xəzri, Səməd Behrəngi, Ə.Muğanlı, Məmməd Aslan, Dilsuz, Arif Abdullazadə, Eldar Baxış, Əjdər Fərzali... kimi yazıçı və şairlərimiz dastan və onun boyları əsasında onlarca bədii nümunə yaratmışlar.

Ötən əsrin 50-ci illərindən sonra Oğuz türklərinin böyük abidəsi olan «Dədə Qorqud kitabı» rəssamların və heykəltəraşların da yeni yaradıcılıq axtarışları üçün ilham mənbəyi olmuşdur. Bu mövzuda çox sayda ədəbi sənət nümunələri ortaya çıxmışdır. Sənət illərində Azərbaycanın «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanının 1300 illiyi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 aprel 1997-ci il Fərmanından sonra dastanın tədqiqi, təbliği ilə bağlı mühüm tədbirlər həyata keçirilmiş, o cümlədən Bakı, Naxçıvan, Şirvan, Yevlax, Hacıqabul, Zaqatala şəhərlərində Dədə Qorqudun heykəlləri ucaldılmış, 2013-cü ildə Bakıda «Dədə Qorqud parkı» yaradılmışdır.

Təbiidir ki, milli sərvətimiz kimi «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı daim mühacirlərin də maraq dairəsində olmuşdur. Dünya şöhrətli türkoloq professor Əhməd Cəfəroğlu bir sıra məqalə və kitablarında dastana xüsusi yer ayırmışdır. M.Ə.Cəfəroğlu 1947-ci ildə «Azərbaycan» nəşriyyatı «Azərbaycan mədəniyyət ənənələri» kitabında dastandan geniş bəhs etmiş, 1940-cı illərin sonu, 50 illərin əvvəllərində Sovet Azərbaycanında dastana münasibətin dəyişdiyi və onun əslində «xalq düşməni» elan ediləndi dövrə «Dədə Qorqud dastanları» [2, s.32], «Dədə Qorqud oğuznamələri» [3, s.23] adlı məqalələr yazmışdır.

Mühacirət ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən Abay Dağlının isə 1977-ci ildə eposun «Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu»nun motivləri əsasında 3 pərdə, 7 şəkildən iharət «Dədə Qorqud» pyesi [4] işıq üzün görmüşdür. Əlamətdar tarixi hadisələri, böyük şəxsiyyətləri bədii əsərlər vasitəsi ilə də yaşatmaq, təbliğ etmək Abay Dağlı yaradıcılığı üçün səciyyəvi cəhətlərdəndir. Dramaturq «Dədə Qorqud» pyesini də bu məqsədlə qələmə almışdır. Əsərə yazdığı «Dədə Qorqud» pyesi adlı girişdə A.Dağlı Sovet Azərbaycanında dastana həvəli film yaradıldığından xəbərdar olduğunu, lakin onun sənət dəyərini və ideyasını hilmədiyini, tarixi mövzularda qələmə alınan əsərlərin «günümüzdə də faydalı» olduğunu vurğulayıb və bu əsəri yazmaqda məqsədinin, tələccə-tələccə yazdırılmaq istəməni

bəyan edir: «Dədə Qorqud filmi Azərbaycandakıların kəndlilərinə görə bir girişimdir. Ən başda bizim ilgilənməmiş gərəkdir bu böyük konumuzu bir səhnə əsəriylə həmişə gətirib, həmişə də sənət baxımından daha iyi canlandırmaq başlıca qayəm oldu. Pyesdə «Dirse xan oğlu Buğac» hekayəsinin illik ziyafət, qara çadır uğursuzluğu və Boğacın yetişməsi konu edilmiş, öteki hekayələrinə sınırları və savaşılarından bəzi örnəklər göstərilmişdir. Hekayələrin ön sözündə: «...Oğuzun ol kişi tamam bilicisi idi... Oğuz kavminin müşkülünü həll edərdi... Hər nə iş olsa Qorqud Dədə danışmadan işləməzlərdir...» – deyə tanınan Dədə Qorqud səhnədə eyni olqun kişiliyi ilə canlandırılıb bilmişsə, mənim bu əsərə bəslədiyim ümidim də canlanmış olacaqdır. Tarixi gerçəklərə bağlı qalmaqla bərabər, olaylar yerinə görə genişləndirilmiş, əsərin teatroçuluq baxımından etkili olmasına çalışılmışdır. Hekayələrdəki nəsrin, nazımın və səcli fəzlərə uyğun olaraq, özəlliklə Dədə Qorqudu bu şəkildə konuşturdum. Dədə Qorqud çox dəfə sözlərini bir sıra misralarla süslüyor» [4, s.3]. Müəllif sonda əsərin «həm düşündürücü, həm də bəzi folklor göstəriləriylə əyləndirici» ola biləcəyinə ümid etdiyini bildirir.

Məlum olduğu kimi, Drezden və Vatikan kitabxanalarından tapılan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları X-XI əsrlərdə Azərbaycanda cərəyan edən hadisələrlə əsləşir və onlar on iki boyda əks olunmuşdur. A.Dağlının pyesində dramatik süjetin əsasını «Kitabi-Dədə Qorqud»un «Dirse xan oğlu Buğac xan boyu» təşkil etsə də, digər boyların bəzi epizodlarından da yeri gəldikcə, istifadə olunmuşdur.

A.Dağlı bütövlükdə eposun, xüsusən də «Dirse xan oğlu Buğac xan boyu»nun ideya və məzmunundan yaradıcılıqla bəhrələnmiş və nəticədə yeni bir əsər yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Dastanda olduğu kimi pyesdə də başlıca ideya qəhrəmanlığın, yurd sevgisinin, ailəyə bağlılığın, sədaqətin, dostluğun, birliyin, humanizmin, namus, qeyrət, ləyaqət kimi əxlaqi, milli-mənəvi dəyərlərin tərənnümü, təqdiri və təbliğidir. Dədə Qorqud el ağsaqqalı, ozandır, soydaşlarının xeyir-şər işlərində onların yanında olur, onlara doğru yol göstərir, öyüd-nəsihət verir, birlik, möhkəmlilik, hünər və qələbələr üçün dualar edir. Pyesin I pərdəsinin I səhnəsində Dədə Qorqud Dirse xanın istəyi ilə gənc igidə ad vermə mərasimindədir. Onun fikrincə, hər igid adına layiq olmalı, adlılar sırasında yerini bulmalı, igidliyi hər tərəfdə duyulmalıdır [4, s.2]. Sürüyə hücum edən qurdlar qarşısında çobanın, hətta köpəklərin aciz qaldığını gören gənc qoyun-quzunu qurdlardan xilas edir. Odur ki, Dədə Qorqud ona Qurdar adını verir və özünü ona tutub deyir: «Banaşda çimşək kimi qarlar, Savaşda ildırım kimi gəlməli. Əyənə də daimi əyənli. ...» [4, s.3,4].

Pyesin I pərdəsinin VI səhnəsində Dədə Qorqud Bayındır xanın qonağıdır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, eposda olduğu kimi, pyesdə də Oğuz elinin dəyərli, Bayındır xanı hadisələrini unutmazdır. Ətrafındakıların, xüsusən isə vəzirlərinin, rəfsiz, biliksiz olduqlarından, yalnız əmr vermək zehniyyəti ilə yaşamalarından, yurdlarını yaxşı tanımadıqlarından, savaşda arxada qaldıqlarından Dədə Qorquda şikayətlənən Bayındır xan ondan yardım istəyir. Dədə Qorqudla vəzirlərin üzlaşməsi səhnəsi maraqlı və ibrətamizdir. Yurd yerləri, türk tayfaları ilə bağlı sadə sualları cavablandırma bilməyən vəzirin, özünəqəmlərini itirəcəklərindən bəniyətlənən, nə vaxtla Dədə Qorqudu gözdən salmağa çalışır, düşmənlərlə əlbir olmaqda ittiham edərək onu şərhləməkdən belə çəkinməzlər. Dədə Qorqud isə müdrik, ağıllı fikirləri ilə vəzirləri utandırmaqla kifayətlənmiş, Bayındır xana da tövsiyələrini bildirir:

*Yurdunu sevməzsə böyük hökmdar,
Bilməm ki, nasil bir böyüklüyü var.
Başda olan kişi yol açmalıdır.
Ətrafa hər zaman nur saçmalıdır.
Yerdən kin saçarsa ətrafdakılar
Düşməyə məhkumdur yüksəkədikilər [4, s.10].*

Dədə Qorqud öyüd-nəsihətlə də kifayətlənmiş, hətta Bayındır xana da xəbərdarlıq edir:

*İşi eleştirən dinlənməyirsə,
Kişi hızla düşər, Xan belə olsa [4, s.15].*

A.Dağlı vəzirlərin itimətində yalnız, qurxaq, kütbeym, xalqdan uzaq saray məmurlarını tənqid edir, onları ədalətli olmağa, fitnə-fəsadlara yol verməməyə çağırır. Bayındır xanın məclisə dəvət edilənlərin övladlarının qız, yoxsa oğlan olduğuna, yaxud sonsuzluğuna görə qonaqlar arasında ayr-seçkilik edərək müxtəlif – ağ, qara, qırmızı çadırlarda yerləşdirməsi Dədə Qorqudu kədərləndirir və vəzirlərə hiddətlə «aynıcalıq üçün nə mümkünsə edin... Bayındır xan da nə qədər rəng sevmiş, mən onun hüzuruna bir daha çıkmam» [4, s.17], – deyir və məclisi tərk edir.

Pyesdə erməni, gürcü və rumların simasında torpaqlarımıza göz dikənlərin hərisliyi, xəyanəti, eyni zamanda, qorxaqlığı göstərilir və ifşa olunur. Bu hiyləgər və məkrli tiplər xam xəyallarla, bəs, xülqəllərlə yaşayın, bir-birləri ilə rəqib olsalar da, türklərə qarşı heyvan mifət, düşməncilik onları birləşdirir. Onlar türk tayfaları arasında nifaq düşəcəyini səbirsizliklə gözləyir, bu zaman hücumə keçib istəklərinə çatacaqlarına ümid edirlər. Türklər döyüşdən qorxmurlar, eyni zamanda qonşularla sülh şəraii-

tində yaşamaq istəyirlər. Abay Dağının bu ideyası Dədə Qorqudla Dirse xanın dialoqunda qabarıq verilmişdir. Düşmənlərin birləşərək hücumu keçməsinə qəzəblənən Dirse xan göstəriş verir:

- Pəki, istərlərsə birləşsinlər. Haydi, hər kəs vəzifə başına. Yerində saymaq düşməne bir fürsət sağlar. Kəndimiz hızla irəliləyəcəyiz. Saldırqan düşməne qarşı ən iyi cavab budur. Çabuk olun. Həməni hərəkətə başlıyoruz [4, s.32].

Dədə Qorqud Dirse xana təklif edir ki, qılıncdan əvvəl sözlər işə düşsün, öncə düşmənlərin nə istədiklərini bilək. Dirse xan:

- Nə istədikləri çox eskidən bellidir. Yerlərdə sürünənlər bizim Ağrı dağımıza dırmanmaq istiyorlar, – deyir və bildirir ki, biz hər savaştan öncə barış istədik, fəqət, onlar qılıncı üstün tutdular. İş qılıncı oldu [4, s.32].

Dədə Qorqud inadından dönmür və düşmənlə sülh danışıqları aparmaq üçün Dirse xanı razı salır. Xəbis niyyətli düşmənlər isə Dədə Qorqudun – türklərin xoş məramını, sülh təklifini diqqəti yayındırmaq, vaxt qazanmaq üçün atılan addım kimi başa düşür və barış təklifini rədd edirlər. Dədə Qorqud onları nifrətlə süzür və hiddətlə söyləyir: «Demək ciddiyyətdən bu qədər uzaq və saldırganlıqda bu qədər həvəslisiniz. Fəqət unutmayınız ki, bizim dağlarımız gözdikənlər dərin uçurumlara yuvarlanı-

məyə səsləyir: «Hah, igidlərim!.. Hah, aslanlarım!.. Hazır olun, qızlar. Nərdə yaralı görürsəniz, həməni koşacaksınız [4, s.34], Bayındır xanın arvadı Bürlə Xatun da döyüş meydanındadır, o da igidlərin yardımına gəlmişdir. Bu obraz da cəsarətli, ağıllı fikirləri ilə yadda qalır. Vəzirlərin Dədə Qorquda qərəzli münasibəti onu qəzəbləndirir: «Mən kəndim sizin həpinizə nifrət ediyorum. Bir gün siz də buradan rədd olub gedəcəksiniz. Xəbəriniz ola. Biliyorum, Dədə Qorqud sizin o qara nifrətinizə görə burada qalmadı. Sazının və sözünün zövqünə doyamadık. Dünyada bir ağıllı kişi ilə şəreflənmişdik. Onun mənəvi inayətindən bizi yoxsul buraktınız. Siz anlıyamıyorsunuz ki, o yalnız Dədə Qorqud deyil, şanlı Atalarımızın bu gün yaşayan canlı bir ruhudur. Siz kim oluyorsunuz? Ona qarşı bir heç. Kəndinizi çox böyük görüyordunuz. Onun böyüklüyü qarşısında alçalıb düşündüyünüz bir şey yoxdur. Fəqət bakalım orada nə qədər qala biləcəksiniz. Həpinizə nifrət!.. Bir daha nifrət!.. Dədə Qorqud nə demişdi? Eşitmədinizsə eşitiniz?»

Xain insanoğlu ulur, qurd olur.

Ona nifrət edən bütün yurd olur» [4, s.23].

Abid Tahirli

HISTORICITY AND MODERNITY IN THE PLAY «DEDE GORGUD» BY ABAY DAGHLI

Summary

Abay Daghli (Jamil Ibrahim oglu Aghayev – 1906, Shusha – 1989, Adapazari (?)) was the most famous dramatist in the emigration literature. The main idea of his «Dede Gorgud» play which was written in 1977 based on «Dirse khan oglu Bughaj khan boyu» motifs of «Kitabi-Dede Gorgud» epos is to praise, and propagare moral, national-moral values such as heroism, love of the country, family affiliation, loyalty, friendship, unity, humanism, honor and dignity.

The play is analyzed widely in the article, it is emphasized its content, its direction, its relevance and importance.

In «Dede Gorgud» play which is consist of 3 scenes and 7 drawings is made some judgments and based on challenges of mastery, the peculiarities of the images, the features that combine and distinguish them and extract scientific-theoretical savings.

Абид Тахирли

ИСТОРИЗМ И СОВРЕМЕННОСТЬ В ПЬЕСЕ «ДЕДЕ ГОРГУД» АБАЯ ДАГЛЫ

Резюме

Данная статья посвящена пьесе «Деде Горгуд», написанной приобретшим известность в эмиграционной литературе как драматург Абаем Даглы (Джамил Ибрагим оглы Агаев – 1906, Шуша – 1989, Адапазары (?)) по мотивам рассказа «Дирсе хан оглы Бугач хан бою» эпоса «Китаби Деде Горгуд». В статье подробно анализируется содержание, направление идеи, подчеркиваются актуальность и сущность произведения.

В статье делаются выводы о художественных проблемах пьесы «Деде Горгуд», состоящей из трёх актов и семи сцен, а также о своеобразных характеристиках образов и особенностях, которые их объединяют и различают. В статье чашши отражения научно-теоретические заключения, которые внесли вклад в творчество Абая Даглы, а также в эмиграционное литературоведение.